

Ярослав Дашкевич (Львів)

ПЕРЕЯСЛАВ 1654: ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ

Святкування річниці Переяслава, всупереч двом указам президента Л. Кучми, не вдалося. Організаційний комітет, призначений для відзначення «ювілею», не збирався жодного разу. Так звані «пропереяславські» наукові конференції в Переяславі-Хмельницькому та, частково, в Києві нічого не дали ні історичній нації, ні громадськості.

Опір, що охопив інтелігенцію, студентство, свідому громадськість, був такий сильний, що його не наважилися ламати силоміць. Показово, як відбувалася презентація збірника наукових статей «Переяславська рада 1654 року», виданого в Києві 2003 р. (обсяг 888 с., наклад 5000 прим.) зусиллями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України, Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та Канадського інституту українських студій. Презентація відбувалася в кількох містах України на базі університетів. Знайшовся лише один ректор у Миколаєві, що зачинив двері університету перед науковцями і студентами.

Навіть залежні від верхівки держави структури збунтувалися. Характерною була реакція Національного інституту стратегічних досліджень, очолюваного радником президента Л. Д. Кучми А. Гальчинським. Аналітична оцінка цього інституту під заголовком «Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу», видана в Києві накладом 300 примірників, містить розділи: «Початок російської експансії» та «Імперська політика денационалізації українського народу». Цитуємо остаточні висновки, яких дійшов колектив авторів (крім А. Гальчинського — це С. Здіорук, В. Крисаченко, М. Стешко та О. Власюк): «За останні 500–600 років Україна неодноразово виявлялася тією визначальною ресурсною базою, приєднання й використання якої забезпечувало геополітичне домінування Литви, Польщі, Росії у регіоні або й на континенті. Ця ситуація стала вже архетиповою для нашої історії, і пам'ятати про неї необхідно, адже існує загроза її повторення і у нинішній час. Лише на шляху консолідації української політичної нації, зміцнення свого суверенітету та соборності Українська держава може і повинна перетворитися з об'єкта чужоземного впливу на повноправний суб'єкт сучасної міжнародної політики. Тому значення уроків Переяславської угоди для усвідомлення цього важко переоцінити». Останні два речення автори підкреслили. Подальші коментарі, мабуть, зайві.

Міфологію Переяслава творили українська і російська історичні науки (не маємо на увазі формально українську москвоцентричну історіографію, бо її відмінності від російської мінімальні). Зрештою, навіть коли кожна з історіографій стояла на власних

національних і державницьких позиціях, їхні думки часто збігалися, наприклад, у підтримці фікції про існування Переяславського договору.

Українській історіографії, певно, не варто міфологізувати Переяслав у позитивному чи негативному дусі. Не треба приховувати, що міжнародного договору не було (в такий спосіб хочуть завуалювати той факт, що Богдан Хмельницький, мовляв, був такий необачний чи нерозумний), твердити, що Москва порушила договір, бо такого договору ніколи не було, і боятися відверто сказати, що цар Олексій перехитрив, ошукав Хмельницького, — бо відмова царя чи його уповноваженого присягати в Переяславі з'явилася в останню хвилину — і цар ніколи не вважав його рівним партнером, а лише холопом і так далі. Міфи були породжені белетристикою козацьких літописів, «Історією Русів», а потім виплекані істориками (до сучасних включно), зокрема і тими, що виступають з так званих патріотичних позицій.

Російська історіографія підтримувала і підтримує міф про «приєднання», «возз'єднання», і не лише щодо України, але й багатьох інших поневолених народів, захоплених територій, знищених держав.

Потрібно звернути увагу на дослідження сучасного історика Андреаса Каппелера, який вивчав способи, завдяки яким Московська держава перетворювалася на Російську імперію. Дозволимо собі для порівняння навести велику цитату про інкорпорацію земель мусульманських народів, з яких жоден «не увійшов до складу Російської імперії «природно» і добровільно, хоча фактично підкорення цих народів нерідко супроводжувалося і обставлялося підкупом знаті, урочистими обіцянками, які негайно забували, укладанням різного роду «договорів» (які Росія інтерпретувала на свій розсуд або доволно порушувала), «проханнями», династичними шлюбами, політичними інтригами, які дозволяли вносити розкол до мусульманського табору, садити на ханський престол ставлеників Росії, добиватися прохань про «покровительство» і створювати ілюзію «добровільних приєднань», ювілейні дати яких помпезно відзначали вже в радянський час. Скільки б не розігрували таких історичних фарсів, вони не можуть приховати суті російського вторгнення до сусіднього мусульманського світу, державної агресії, колоніальної експансії самодержавної Росії, яка крок за кроком, від XVI до XX ст., просувалася далі на південь і схід»¹. Прикро, що українська історіографія і далі блукає між російсько-українською проблематикою «возз'єднання» і «приєднання», відмовляючись від порівняльних студій. Стереотип про приєднання і возз'єднання з Росією потрібний, щоб завуалювати інкорпорацію, загарбання і окупацію українських земель. Міф про «договір» плекали, щоб замаскувати нерівноправне становище обох сторін у другій половині XVII ст., бо московська сторона диктувала, а українська підпорядковувалася, щоправда, не без внутрішнього, а то й зовнішнього опору.

Інші напрями російської історіографії проповідують тезу, що в українців не було державотворчого інстинкту, що рушійною силою для політичних орієнтацій та переорієнтацій була ненависть до Москви чи Варшави, не пояснюючи, однак, на якому ґрунті виникла така ненависть.

Якщо говорити про проблематику Переяслава 1654 р., то в науковому плані потрібно було б зупинитися принаймні на восьми питаннях:

1) співвідношення фактів, їх тогочасної інтерпретації та історіографічного використання;

2) достовірність конструкцій істориків;

3) історико-правова кваліфікація так званих переяславських документів;

4) релігійний фактор у зв'язку з документами та незалежно від них;

5) характер відносин між Україною та Московією після Переяслава;

6) альтернативи Переяслава;

7) сутність української державності;

8) авторство Переяславського «договору».

У даній статті ми не маємо можливості всебічно розглянути всі ці питання (ім присвячені окремі публікації), тому зупинимось на трьох, на нашу думку, найважливіших, а саме: історико-правова кваліфікація так званих переяславських документів, сутність української державності та авторство Переяслава.

1. Чи був договір?

Існує якась дивна магія слова. Навіть ті історики, які починають свої праці із заперечення, тобто з того, що жодного договору не було, за кілька сторінок забувають про власні слова і знову вживають рівнозначні терміни «договір», «угода», «умова» і таке інше. Невмирущий стереотип існує ще з Костомарівських та до-Костомарівських часів (відомо, що Микола Костомаров уперто переконував усіх, що договір був). Щоправда, Костомаров лише намагався підтримувати загальник попереднього сторіччя, коли козацька старшина, щоб урятувати свій престиж (бо інакше виходило б, що вона стала жертвою ошуканства), поширювала думку про існування цього уявного договору.

Гетьманський уряд знав, як складати двосторонні міжнародні договори, бо не був відірваний від світу і мав ерудованих керівників. Державно-правова структура такого документу, як договір середини XVII ст., була розроблена до деталей (нагадаємо тогочасні збірники текстів міжнародних договорів, наприклад, Готтфріда-Вільгельма Ляйбніца, Жака Бернара чи Йана Дюмонта, видані наприкінці XVII—на початку XVIII ст., у яких уміщено чимало зразків договорів XVI—XVII ст.). Що таке договір (угода, умова, трактат — це синоніми, й історикам не варто жонглювати цими словами), було добре відомо за часів Богдана Хмельницького. Міжнародний договір, незалежно від його різновиду, мусили підписати, підтвердити печатками чи присягти. В останньому випадку мали скласти присяжні грамоти, також із печатками обох сторін, які підписали трактат. А таких документів серед так званих переяславських (так званих, бо жоден з документів, на які посилаються, не був складений у Переяславі) ніколи не було. Збереглися, до речі, описи процедури складання повноцінних міжнародних договорів часів Богдана Хмельницького. В інструкції, виданій 13 червня 1687 р. польському дипломатові, королівському секретареві Станіславу-Казимиру Беньовському, посланому для

переговорів з гетьманом, говорилося: «Вся сила обговорення в тому, щоб швидко закінчити, домовитися, записати, підписати. А після щасливого, дай Боже, закінчення цього договору полагодити: пан посол хай доб'ється, щоб з цим договором козацькі послы зразу ж їхали сюди до його королівської милості для негайного підтвердження прав і передачі через посла його королівської милості до рук пана посла (козацького — Я. Д.), щоб пан посол віддав його (гетьманові — Я. Д.) з дотриманням правових норм»². До договору могли додаватися присяжні грамоти обох сторін — як це було також 1657 р., коли було укладено договір між Польсько-Литовською державою та Трансільванією. Здається, цих описів досить для висновку, що подібного документу таки не було...

Треба сказати відверто, Україна (вживаючи тогочасну західноєвропейську нomenclатуру) не була державою де-юре і тому не могла бути суб'єктом міжнародного права. Договору просто не могло бути. Не лише з Росією, але й з Польщею (тому потрібно переглянути кваліфікацію так званих договорів, які увійшли до історіографії під назвою Зборівського, Білоцерківського, бо договорами двох високих сторін — польської й української — вони не були).

Московська сторона органічно не могла сприймати процедуру укладання згаданого договору — не лише тому, що не було української держави, але й тому, що вона поступово реалізувала свою державотворчу ідею «збирання руських земель». Ця доктрина почала формуватися і здійснюватися ще за часів московського великого князя Івана III Васильовича, який почав додавати до титулу «всєя Руси» та зайнявся централізацією земель Московської держави. Укласти міжнародний договір з частиною руських земель (а Київ — це ж Русь!) було просто абсурдно. Не кажучи вже про те, що за відсутності договору обидві сторони, які вели переговори, не були зобов'язані додержуватися формули «договорів треба дотримуватися».

Якщо не було договору, умови, угоди, трактату, то що, врешті-решт, було?

Якось історики й історики права забули, що у XVII ст. діяло привілейове право. Козацтво звикло до нього, чекало і добивалося привілеїв від польського короля, від варшавського сейму і дещо отримувало. Так звані переяславські статті, без сумніву, були результатом переговорів, усних та письмових, але результатом цих довгих переговорів стали лише жалувані грамоти, а не договір. Статті — це було зведення привілеїв, жалувань, які погодився дати цар Олексій. Це були окремі привілеї для війська — козацтва, для шляхти, для міст, для окремих заслужених осіб і т. д. Але привілеї можна було як дати, так і відібрати. Це право володаря. Статті модифікували пізніше відповідно до умов — і, зрештою, вимог козацтва (бо воно часом було дуже вперте), хоча для черні статті-привілеї були достатніми. Поступово статті-жалування трансформувалися в царські накази.

Так чи інакше, жалування, статті, привілеї — це документи не міжнародного, а внутрішньодержавного значення. І якраз такого типу документів домагався Богдан Хмельницький. У листі-інструкції для козацьких послів у Москві Самійла Богдановича та Павла Тетері, написаному гетьманом 21 березня (за старим стилем) 1654 р.,

міститься вимога, щоб послі просили царя підтвердити привілеї, що треба поспішати з привілеями, що цар має дати жалування кращі, ніж давали інші володарі³. Та й у преамбулі до так званих березневих 11-ти статей послі Богданович і Тетеря писали про те, щоб «його царська величність пожалували» статті⁴. Отже, зрозуміло, що про жоден договір не було й мови.

Треба також відверто визнати, що ні Московія, ні Україна статтей не дотримувалися. Москва — не лише тому, що привілеї можна було дати і забрати, але й тому, що вже інкорпорованими українськими землями можна було торгувати з сусідами (із Кримським ханством, із Польсько-Литовською державою — вже з 1654 р. до самого Андрусова 1667 р., коли відбувся поділ України між Московією і Польщею). Україна не дотримувалася тому, що надто явною була дискримінація. Не рівність, а підданство (Хмельницький — «вічний холоп») — це була для тогочасних волелюбних козаків неприйнятна формула, яку поширювали московські дипломати. Присягала лише Україна, а не Московія, яка не поспішала з військовою допомогою у вирішальні моменти (під час польської різні в Україні Стефана Чарнецького, відсутність захисту від татар тощо). І не дотримувалися статтей (чи не мали наміру дотримуватися) уже від моменту їх складання. Хитрували обидві сторони, але з різними результатами.

Було і подвійне трактування статтей: з московського боку — інкорпорація для повернення до давньої Руської імперії, яку відтворювали; з українського боку — ситуаційність військового партнерства, яке незабаром порушили і московська, і українська сторони.

Це може звучати парадоксально, але як московська сторона не вважала себе зобов'язаною і обмеженою привілеями-жалуваннями, так і українська сторона — за відсутності підписаного двостороннього договору — не почувалася обмеженою і зобов'язаною. Адже й жалування-привілеї можна було приймати або не приймати, їх можна було порушувати, ними можна було нехтувати, особливо тоді, коли жалування існували лише на папері.

Статті були непослідовні, не до кінця розроблені, не визначали території і кордонів, навіть алогічні. А чи не з самого початку в них було закладено (з українсько-го боку) тактику тимчасовості?

Існує ще серед істориків така цікава точка зору: ось сукупність цих «переяславських» документів ми називаємо «договором»... Але, вибачте, і російська, і українська мови є терміновані, з чіткими визначеннями значення і змісту слів, і не можна називати договором те, що навіть близько його не нагадує. В такому разі про науковий підхід говорити неможливо. Не можна ж стіл називати кріслом і навпаки.

Щоб закінчити дискусію про договір, підкреслимо, що для договору мусять бути — за підписами, за печатками, за присягами — дві сторони, а жалувану грамоту надає одна сторона. Саме так і було. Отже, той спектакль, який відбувся в Переяславі, є всі підстави називати переяславським підданством і переяславською інкорпорацією.

2. Якою мала бути козацька державність?

Утворення окремої держави — як складової Польсько-Литовської держави — постало на порядку денному ще наприкінці XVI ст. Такий проект розробив київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, до речі, за походженням українець, у 90-х рр. згаданого сторіччя. Козацька держава на Лівобережжі мала поділятися на 13 полків і стати початком тричленої Речі Посполитої. Проект у Варшаві не пройшов, але за якихось п'ятдесят років його не можна було цілком забути. Та Богдан Хмельницький не пішов цим, все ж таки трохи проторованим, шляхом. І тут ми підходимо до найбільшої загадки Хмельниччини, яку, відверто кажучи, навряд чи вдасться колись розв'язати.

Чому Україну не було проголошено державою, державою де-юре? Гетьман не прокламував незалежність де-юре, маючи в руках усі потрібні важелі, а саме:

- територію, звільнену збройною рукою від чужої окупації, — і на цій землі близько 200 міст і містечок; відомо, що Богдан Хмельницький намагався зібрати докупи українську національну територію (гасло: «до Вісли!»), вимагаючи, наприклад, від шведів 1655 р., щоб вони не захоплювали західноукраїнські терени;
- слухняне йому населення, яке чекало на власного короля у власній державі, у власних етнічних межах, з виразним ставленням до двох агресивних сусідів (поляків і москалів);
- військову силу;
- адміністрацію, базовану на ній; щоправда, тимчасову, саме тому й не цивільну, а військову, яка була відгомном османської військово-адміністративної системи, але не європейською нормою, бо раду генеральної військової старшини, генеральну військову канцелярію вже за самою мілітарною назвою не можна було вважати цивільним урядом;
- фінансову систему, можливо, й не бездоганну, але дієву (був навіть задум карбувати власні гроші);
- юридичні права (це неправда, що вигадували історики, — мовляв, не було легалізму, легітимності: тогочасні теоретики держави — Нікколо Макіавеллі, Гуго Гроцій — стверджували, що коли хтось силою завоює територію, має всі права проголосити себе її володарем; а тим більше Богдан Хмельницький не був узурпатором);
- аристократичне (шляхетське) походження гетьмана, який думав, мріяв про свою спадкову династію; а у разі виборної псевдореспубліканської монархії (так званої козацької республіки) Богдан Хмельницький також мав забезпечене місце володаря;
- дипломатичне і політичне визнання інших держав;
- міг розраховувати на церковне благословення тощо.

Ідеалом, і не лише ідеалом, але й доконечною потребою кожного народу в минулому і тепер є власна влада, хоч би й недосконала, бо чужа влада завжди є лише окупацією.

Неукраїнська історіографія заявляє, що народ не був готовий до незалежності, не вимагав власної державності. Це неправда. Ще напередодні 1648 р., а саме з 1646 р.,

маємо свідчення з підльвівського мішанського середовища, де відверто говорили «скоро будемо мати свого руського короля». Якщо гетьман вважав, що держава де-юре потребувала опіки, протекції, схвалення якогось протектора, то він мав двох — Туреччину і Швецію (васалом Туреччини вважали його вже 1651 р.). Чому цим моментом не скористалися? До речі, можливі сюзерени добре розуміли, що гетьман (від нім. *Hauptmann*) — це військове звання, і тому надавали йому титул князя. До проголошення держави де-юре, васальної чи навіть незалежної, Богдана Хмельницького буквально підштовхували Туреччина Мухаммеда IV («князь Русії»), Швеція Карла X Густава («князь Русі»), такою хотів бачити державний новотвір єрусалимський патріарх Паїсій («князь Русі») — і все марно. Москва, щоправда, не підштовхувала. Пропозиції Туреччини були, мабуть, найоптимальнішими: статус такий, як у придунайських князівств (Молдавія, Волощина, Трансільванія), без гараджу (данини) і, тим більше, без девшір-ме (захоплення в яничари). І тиск на Кримське ханство, щоб воно зберігало союзницькі зобов'язання відносно гетьмана.

Ми тішимо себе тим, що пишемо «держава Богдана Хмельницького», але це не була держава де-юре (так, як державою не була Запорозька Січ, як декому здається). Держава без визначення статусу і навіть без назви? Адже назва, яку тепер намагаються пропагувати, «Військо Запорозьке», не могла бути назвою держави. Ціла Європа від кінця XVI ст. знала, що Військо Запорозьке — це лише мілітарне об'єднання козаків, а не державне утворення. Як це не гірко, але цей парадержавний організм (бо з обмеженим самоврядуванням), що увійшов до праць істориків під назвою Гетьманщини (такої назви не існувало — це пізніший штучний термін), виник з ласки московського царя.

Незважаючи на те, що в Москві майже постійно існувала тенденція поділити козацьку територію, треба наголосити, що відразу після Переяслава в царському вжитку з'явилися новотвори на зразок Київського і Чернігівського великих князівств, Малоруського князівства, для яких князем був, вочевидь, не гетьман, а цар Олексій.

Богдан Хмельницький, проскочивши-прогавивши найсприятливіший момент для проголошення незалежної держави де-юре у 1648—1650 рр., залишався надалі (попри дипломатичні уклони представників чужих держав) лише ватажком реbelie. Титули не повинні ошукувати, бо це були тільки військові, а не державні титули, а те, що Хмельницький деколи говорив про себе як про єдиновладця і самодержця руського, як про пана Руської землі, в юридичному розумінні було лише ілюзією. Адже у Переяславі, звертаючись до народу 8 січня 1654 р., він говорив: «шість років живемо ми в нашій землі без господаря, бачимо, що не можна довше жити без царя». Виходить, господарем «землі нашої» гетьман себе не вважав.

Тут починається зачароване коло української історіографії, бо ніколи ми не знатимемо, чому Богдан Хмельницький не проголосив утворення Української держави.

А те, що статус держави де-юре (також автономної держави, але держави де-юре) відіграв велику роль і вимагав укладення міжнародного договору, легко довести.

Коли молдавський господар Стефан Георгіца невдовзі, цього ж таки 1654 р., висловив бажання приєднатися до Московії, то для Молдавії складала двосторонній міжнародний договір.

Серед причин, яких шукають історики, щоб пояснити причини невдачі переяславських і післяпереяславських переговорів, що закінчилися звичайним підданством, українські історики не хочуть називати відсутність державного статусу України. Україна ж увійшла до складу Московської імперії не як окрема держава, а як відірвана від Польсько-Литовської держави територія з козацьким самоврядуванням. І це одразу визначило її місце в московській державній системі.

Те, що Москва від перших місяців підданства надавала привілеї окремим станам (козацтву, шляхті, духівництву, містам), заслуженим особам, минаючи гетьмана, свідчило, що Україну не вважали цілісним державним організмом. Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки.

Уся справа недержавності (правової) козацької території виглядає дуже дивною ще й тому, що, як уже згадувалося, ще в 1590-х рр. у Варшаві дебатували над проектом київського єпископа Йосифа Верещинського. І хоча Варшава різко виступила проти, але ідею козацької держави вже не треба було шукати, вона була, і, зрештою, невдовзі після смерті Богдана Хмельницького виринула у гетьмана Івана Виговського у вигляді Гадяцької унії з планом утворення Руського великого князівства у складі Польсько-Литовської держави.

У найкращі роки Богдана Хмельницького від бажання мати власну державу до її проголошення був лише один крок. Чому його не зробили? Чому не було бажання? Чому виявилася така байдужість?

3. Хто є автором Переяслава?

Усі прокльони і похвали за Переяслав сиплються на голову Богдана Хмельницького, якому або курять фіміам, або якого проголошують зрадником. За те, що він нібито хотів бути навіки з Росією, його прославляти не треба, бо подальші його дії, вже за два-три місяці після Переяслава (турецька, шведська, трансільванська карти), свідчать про протилежне. Але хіба фіміам або звинувачення у зраді мають належати лише великому (так чи інакше) гетьманові? Відповідальність несе не лише він сам, але й близька до нього (незважаючи на авторитарність гетьмана) верхівка.

Незабаром після смерті Богдана Хмельницького, коли московські власті будь-якою ціною не хотіли допустити Івана Виговського до булави, він заявляв представникам царя, що він, саме він, є творцем Переяслава, бо привів Богдана Хмельницького під високу царську руку. 17 жовтня (за старим стилем) 1657 р. на урочистому обіді в єпископа Лазара Барановича у Києві гетьман Іван Виговський заявив перед царським київським воєводою Андрієм Бутурліном, що саме він, Виговський, «великому государеві служив і сприяв та в усьому шукав добра і гетьмана Богдана Хмельницького до того привів, що він став під государеву високу руку»⁵. А 27 січня (за старим стилем) 1658 р. під час розмови із путивльським воєводою Миколою Зюзіним у Константинові говорив: «дивно мені дуже:

з чого бути такому гніву государя на мене — за таку мою роботу і службу? Кликали нас до себе турецький, польський, кримський [володарі — Я. Д.] — я від усіх одговорив і привів під государеву високу руку; їй Богу, так було!»⁶. Ці заяви не були неправдою, бо цар і московський уряд були ті самі, що й чотири роки тому.

Відомо й про «московську службу» генерального писаря, про соболі, які треба було давати йому так, щоб гетьман не знав. Без сумніву, загальна концепція підданства Москві належала Богданові Хмельницькому, але безпосередня відповідальність за її виконання (сценарій підданства, переговорів, зміст статей-жалувань) лягає передусім на канцлера. І, мабуть, говорити треба не про відповідальність лише однієї особи, гетьмана, а ділити цю відповідальність принаймні на двох. Тим більше, що сам гетьман вже напередодні смерті підозрював Івана Виговського в дворушництві. Як розповідав посол Запорозької Січі Михайло Стринджа у Посольському приказі в Москві 23 листопада (за старим стилем) 1657 р. про Богдана Хмельницького: «писаря перед собою наказав закувати по руках обличчям до землі й тримав його майже цілий день... А він же ж Іван, лежачи на землі, весь час плакав і гетьман йому вибачив»⁷. Та це вже був четвертий рік після Переяслава. Чи не був Іван злим духом Богдана?

Немає потреби ідеалізувати людей XVII ст. і це саме робити з акторами політичної арени наступних століть — до сьогоднішнього включно.

Переяслав 1654 р. — ганебний символ добровільного підданства України жорстокому, кривавому і лицемірному ворогові. Але нині вже час перестати поклонятися таким символам.

¹ Каттелер А., Червонная С. Мусульманские народы России: методическое введение // Йордан М. В., Кузеев Р. Г., Червонная С. М. Ислам в Европе. Современные этнические и эстетические концепции суннитского Ислама. — М., 2001. — С. 102.

² Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-е, с доп. — К., 1898. — Т. 3. — С. 244.

³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 3. — С. 560.

⁴ Там само. — С. 561.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 45.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1936 [перевидання 1998 р.]. — Т. 10. — С. 132.

⁷ Акты... — Т. 7. — С. 189.